

VÁZLAT BÖHM KÁROLY EMBERTANÁHOZ

— Spinoza gyémántköszörűs volt, és napi 20 fillért keresett... De az neki elég volt...

— Magától is elég lesz ennyi — szolt szánalommal a professzor, aki e felelet miatt jobban szenvedett, mint minősíthetetlenül gyenge hallgatója.

Mit keres ez a szomorkás anekdota Böhm Károly egykori kolozsvári professzor megidézésekor? Érzésem szerint valahogy a felmagasztalásában és elmarasztalásában is egyaránt elfogultan megítélt gondolkodó drámája vibrál benne. Az a filozófus kapja vizsgázó diákjától e feleletet, aki filozófiájának gerincét alkotó tanában — az Én önkifejlésében — nem használta az „elég“ fogalmát, és töretlenül hitt a szellemi csúcsteljesítményekre képes Énben.

Közvetlen tanítványai — természetesen nem az előbb idézettel egy kategóriájúak — csodálatukkal a gondolatok és a társadalmi hatékonyság közegeből a szellemi nagyságoknak kijáró magasságokba emelték. Akik pedig utánuk jöttek, a tekintélyrombolók gyakori felületességével és türelmetlenségével utalták a filozófiatörténet panoptikumába a csak fáradtságos munkával áttekinthető művet és alkotóját.

Az *Ember és világa* hatkötetes munka, több mint negyedszázad termése. A *Dialektika*, *A szellem élete*, az *Axiológia*, *A logikai érték tana*, *Az erkölcsi érték tana* és *Az esztétikai érték tana*, melyek a kor természettudományi — elsősorban pszichológiai — és filozófiai eszmeáramlatainak szintézisére törekedtek, 1883 és 1911 között születtek. Történt pedig ez az asszimiláció és szintézis szubjektív idealista alapvetéssel: minden valóság az Én projekciója és prolongálása, mert „a lét az értékes minőségnek az önállítása“, az értékes minőség pedig az Én.

Ebben a mondatban meg is ragadtuk Böhm filozófiájának központi magját. „...egész filozófiai munkámat önkifejlésnek tekintettem...“ — írja (*Ember és világa*, IV. 3). Ehhez a gondolatához végig következetes is marad, mert szerinte ontológiában, gnoszeológiában és axiológiában az Én a kiindulási pont. A lételméletben azért, mert az Én az elsődleges valóság, az ismeretelméletben azért, mert minden az Énen keresztül ismerhető meg, végül az értékelméletben azért, mert minden érték forrása az Én.

Lássuk most már, mi is az Én, a mindenség demiurgosza, a lét, az ismeret és az érték szülője. Hogy ezt megértsük, nyomon kell követnünk Böhm rendszerének gerincvonulatát.

*

Kiindulópont az Én, mely immanens és pozitív adottság, az önmagára ismerő szubjektív szellem megtestesülése. Bármilyen különös, az „Énség“ böhmi szubjektív idealista gondolata Feuerbachhoz kapcsolódik. Nem az Isten teremtette a világot a maga képére, hanem fordítva — mondotta Feuerbach. Böhm az emberi teremtést kiterjeszti az egész világra. Csakhogy ez a világ nem azonos az objektív valósággal,

hanem csupán azokkal a jelentésekkel, amelyeket az Én kialakít magában saját magáról és a külvilágról. „A mi világképünk az Én evolúciója“ (*Ember és világa*, IV. 8.), az Én számára elsődleges valóság önmaga s a benne reflektálódó képek. Ez nem jelenti, hogy az Én magából szüli a világot, hanem: önmagával szembesíti azt a képet, ami benne a külső világ ráhatásaként kényszerűen kialakult. Ezért mondhatja Böhm, hogy „a megismerés az Én önkifejlésének tudomásulvétele“ (tehát nem az objektív világ létét, hanem ennek közvetlen hozzáférhetőségét tagadja, mint ilyen nem szolipszista, s mert nem tagadja az Énben kialakult kép megismerhetőségét — mely a külső világ kényszere alatt alakul ki az Énben —, nem is agnosztikus, hanem relativista).

A „lét“ (Énben történő) kialakulásának mechanizmusa a következő: a külvilág hat az Énre. Az Én ezt a kényszerű, spontán hatást kivetíti — projiciálja —, önmagával szembehelyezi, hogy megismerhesse, szemlélhesse. Az Én ezzel létrehozta a Nem Ént — amely a mondottaknak megfelelően nem független az Éntől. A projekciónak és reflexiónak ennél a szakaszánál zárul a „valóság“ (gnoszeológiaiailag hozzáférhető világunk szférája), s a filozófiában ezekkel, vagyis a léttel és az Én által szembesített léttel a gnoszeológia foglalkozik.

És mert ismeretünk közvetlen tárgya Böhm szerint nem a tőlünk független valóság, hanem annak alanyilag megalapozott képe, rendszerének további kibontakozása is az alkotó Én felé irányul. Természetesen ezt megelőzi az Én értékelő tevékenysége. Tudniillik eme tevékenység, amely esszenciája az Énnek, egy általános aktivitás: így a Nem Énben megjelenő képet értékeli. Ezzel megkezdődik az axiológiai, deontológiai momentum, s az Énnek ezt az önkifejlését követi Böhm filozófiai rendszerének szerkesztésében is, a lét és ismeretelmélet után ugyanis az értékelmélet következik.

Az értékelés folyamatában az Én az adott „való világgal“ összeveti a „kellő világot“. A kellő világában olyan jelentéseket állapít meg — vetít előre célként —, melyek lényegének megfelelnek. De itt nyissunk egy rövid zárójelet, mielőtt továbbmennénk. A *to deon* — „a kellő“ — jelenléte nem csupán etikai idealizmus, amennyiben emberismeretre, más szóval az Én lényegének, jelentésének, funkcióinak, céljainak ismeretére épül. Ha arra gondolunk, hogy meglevő tulajdonságok ismeretéből, az emberi lehetőségekből következtetett kép, mely a humánus fejlődésének és cselekvésének iránytűje, rokonítani lehet a futurologia fogalmával.

Az Énnek esszenciája a szellem, a jó és a szép, s mivel az Én aktív Én, ezeket meg is valósítja a saját prolongációja formájában. Így jön létre minden érték (anyagi és szellemi — Böhm szavaival a *haszonérték* és az *önérték*), értékes tárgyak, intézmények, kulturális alkotások s a legfőbb érték, a szellemi önérték: az Én *öntudata*. (Az Én voltaképpen minden értékben önmagát ismeri meg, mert mindegyiket ő alkotja, végső és legmagasabb fokon saját magát teljes önkifejlésében, szellemi valóságában.) Ez az ész útja önmagától a lét, ismeret és értékteremtés szféráin keresztül vissza önmagához.

*

A vázolt út — benne az értékteremtés fontos momentumával — az Én cselekvésének eredménye. „A tevékenység... a legértékesebb jelentés, mert őbenne rejlik az öntudat logikai esszenciája, melynek elválaszthatatlan egzisztenciális formája az Én magára visszahajlása (i. m. 131). Böhm rendszerének legjelentősebb része, az axiológia, éppen annak köszönheti értékét, hogy az ontológiában és gnoszeológiában szubjektív idealista Böhm a deontológiában hűtlen lesz önmagához, erőszakot követ

el a magába zárkózó Énen oly módon, hogy a prolongációban kiszabadítja ketrecéből, betör vele a Nem Én, a Más tágasabb világába, ahol lényegének megfelelő aktivitását gyakorolhatja. (Véleményem szerint Böhmnek éppen eme szerencsés következetlenségét restellték tanítványai beismerni, s ezt nem ismerték el bírálói.)

Hogyan és mi által valósítja meg most már magát a projekcióban és prolongációban az Én, vagyis miben személyesül meg a cselekvés? A válasz röviden: az absztrakt én a *konkrét emberben* öli testet.

De ki is az ember?

Böhm emberképe határozottan monisztikus: az ember fiziológiai, pszichikai és intellektuális tényezők szerves egysége. „Egy az ember! Részei mind csak az egységnek momentumai...” (i. m. 121). „Az alaptény pedig, amelyből ki kell indulnunk, az, hogy az ember nem részekből összeállott halmaz, hanem részfunkciókká kifejlett organikus egység” (i. m. 159).

Az ember teljes fogalmába tehát nemcsak az elszigetelt Én tartozik bele, hanem a differenciált funkciókat kifejtő Én, ami tulajdonképpen már a Nem Én, a Más. Tehát az ember az is, amit alkotott.

Melyek az ember alkotásának kezei?

Először önmaga, és itt célja: szellemiségének az öntudat legmagasabb fokára emelése.

Másodszor: környezete, világa (ide tartoznak azok a „hatásfonatok” is, amelyek más Ének prolongációi), s amelyekben megvalósítja önmagát, egyszóval objektíválja értékeit: az igazságot, szabadságot, szeretetet és szépséget.

Mire irányul az alkotás? A felelet egyértelmű: az önértékre, vagyis az emberre.

Melyek a legfontosabb értékek?

Erre a választ az emberi élet célja adja meg. Ha a cél az Én önkifejlése, akkor a legfontosabb értékek azok, amelyek ezt elősegítik. Közöttük első a szabadság, mely az „emberi életnek egész objektív értéke” (i. m. 7).

A szabadság tartalma a szeretet. Ennek genezise pedig a következő: az ember felismeri a maga lényegét, rádöbben arra, hogy szüksége van az egyensúlyra, harmóniára énje és a világ között, az egyensúly a szeretetben (Én és Nem Én, a Más szeretetében) valósul meg, és mint ilyen a szeretet megvalósítandó *ideál*, tehát feladat és parancs, és mivel harcban-cselekvésben kivívandó állapot, *erény* is.

A szeretet mint az Én lényegéből és szükségéből eredő parancs involválja a szabadságot, mert — a kanti értelmezéshez hasonlóan — az Én belső törvényei szerinti cselekvés. Így a bölcsesség (az Én ismerése) szüli a szeretetet, ez pedig a szabadságot. E három ugyanakkor nemcsak oksági viszonyban áll egymással, mivel csírájukban és potenciálisan az Énben benne rejlenek — hanem hármas, elválaszthatatlan spirálfonatként, egyidejűleg haladnak megvalósulásuk útján.

*

Böhm Károly emberképe felvázolásához elkerülhetetlen volt ez az eszmenet. Bár eddig az Én és egyéni világában erről egy szó sem esett, az Én önkifejlésébe bekapcsolódott a társadalom is, helyesebben az Én önkifejlésének a társadalom vált színterévé. Böhm filozófiájában a társadalom is érték, mivel az Én alkotása — „élő lelkek funkcióinak projiciált, rendezett hálózata” —, de nem önérték és nem öncél, csupán haszonérték, amennyiben funkcióiban túlmutat önmagán: keretet hivatott szolgáltatni az Én önkifejződéséhez, a szabadság és béke megvalósításához. Értékét mindenkoron az önértékhez, az Énhez viszonyítva lehet és kell lemérni.

Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a filozófus és a filozófia társadalmi haszna tekintetében Böhm mennyire nem tartozott a csak szemlélődő katedra-doktrinerek közé. Axiológiai, etikai orientációját így indokolja: „belső ösztönömtől nyugtalanítva kíváncsian azt óhajtottam kideríteni: vajon minek bukkan az ember fel a Föld kérgére...? mert nemcsak a physicumom kívánja most is a magaslatokat, hogy húsból való szívem a szabályos pulzustól el ne szokjék, hanem psychicumom sem bírja a társadalmi rónaságra boruló ködöt, mephitikus kigőzölgések tüdőt és elmét rontó nyomását. Azért jelszómul választottam: Sursum corda!” (i. m. 4).

A politikában egyenesen radikális nézeteket vallott. Leghűbb tanítványa, Bartók György írta róla: „Egész életén keresztül ellenzéki volt: az *Ember és világának* harmadik kötetét is március 15-i dikciónak szánta... Az úgynevezett darabont korszak idején nemcsak mély keserűség lepte meg lelkét, hanem valóságos testi undor a kormány cselekedeteivel szemben. Keserűséggel látta, hogy hazánk szellemi és erkölcsi élete végleg romlásnak indult, mert különben elseperné a nemzet nyakára küldött kormányt, ha kell, a fegyverek erejével“ (Bartók György: *Böhm Károly*. 1928. 23).

Böhmöt pozitívizmusa megóvta attól, hogy az *En* végső jelentéseinek-értékeinek magyarázása során transzcendens elemekre apelláljon. Az *En* immanens burkából a prolongáció útján cselekvően behatol a Másba, „ha kell, a fegyverek erejével“ is. Bármennyire szubjektív építmény az „*En* világa“ — a környezettel szemben Böhm egyáltalán nem apatikus, s egy századdal öregebb mesteréhez, a lelkes forradalmár Fichtéhez hasonlóan óhajta a „társadalmi beavatkozást“, mert a szigorú kanti kritizmus mértékével mérve a századforduló Magyarországnak politikai-erkölcsi valósága — „hatásfonata“, ahogy ő nevezte — híjával találtatott, és akadály a *En* önkifejlésének.

Igaz, hogy Böhm filozófiájában erősen érzik Kant, Fichte, Lotze, Comte és bizonyos mértékig Hegel hatása. A cselekvő, konkrét ember megközelítésében nemcsak őket, de idealista-polgári kortársait is meghaladta.

Talán e néhány szempont is amellet szól, hogy Böhm életművét szubjektívizmusával szembeni fenntartásaink érvényesítésével érdemes lenne rendszeres elemzés tárgyává tenni.

Addig is Böhm Károlyról, az Emberben nagyon hinni tudó emberről, a filozófia odaadó és őszinte munkásáról álljon itt néhány egyszerű adat:

- 1882-ben megindítja és szerkeszti a *Magyar Filozófiai Szemlét*;
- kidolgozza a legátfogóbb filozófiai rendszert magyar nyelven;
- világviszonylatban is az elsők között vagy éppen elsőnek írja meg axiológiáját;
- filozófiájának középpontjába az értékteremtő Embert állítja.

Legalább ennyit illik tudnunk és elmondanunk róla, most, 1971-ben, a hatvanadik és a százhuszonötödik évforduló kapcsán. Böhm Károly született 1846-ban, a filozófia professzora volt Kolozsváron. Meghalt 1911-ben.